
HEINRICH VON TREITSCHKE

christelijk nationalisme en antisemitisme

Karel Post Uiterweer

Het opstel dat hieronder volgt schreef ik als bijvoegsel van mijn skriptie over het antisemitisme in de Duitse politiek (1867-1895). Als zodanig biedt het geen evenwichtige beoordeling van de persoon van deze Duitse historicus en de politieke rol, die hij naar mijn overtuiging heeft gespeeld. Zo komt bijvoorbeeld onvoldoende uit de verf dat het isolement, waarin Treitschke door zijn doofheid geraakte, de toon van zijn werk zeker beïnvloed heeft.

Juist aan Treitschke heb ik in het kader van mijn skriptieonderwerp veel aandacht geschonken, daar zijn invloed als hoogleraar, getuige de herinneringen van verschillende van zijn leerlingen, aanzienlijk geweest moet zijn. Een en ander wordt vermeld in de skriptie zelf; ook op andere plaatsen is naar eerdere beweringen verwezen, hetgeen de inhoud van het niet omgewerkte opstel niet ten goede komt. Hopelijk is het toch in deze vorm leesbaar gebleven.

Geboren in het koninkrijk Saksen (1834), studeerde de jonge Treitschke van 1851 tot 1854 staatswetenschappen en geschiedenis aan verschillende universiteiten. Vooral Dahlmann, hoogleraar in Bonn, en leerling van Ranke, heeft hem aanvankelijk in deze tijd beïnvloed in de richting van een vergelijking van de individuele staten als hoogste eenheden.

Kort na de afsluiting van zijn studie werd Treitschke gevraagd om regelmatig een bijdrage te gaan leveren aan het pas opgerichte tijdschrift de "Preussische Jahrbücher, de gematigd liberale spreekbuis van de voorstanders van de Kleinduitse oplossing. Treitschke's historische essays in de "Jahrbücher" stonden geheel in dienst van zijn verlangen naar de eenwording van Duitsland.

Intussen werkte hij aan zijn dissertatie, die in 1859 door de fakulteit in Leipzig geaksepteerd werd. In deze stad gaf hij vervolgens vier jaar kollege als privaat-dosent; zijn Prussosofiele historische uiteenzettingen veroorzaakten grote opschudding bij de Saksische autoriteiten, temeer daar de kolleges van de jonge historicus als snel zeer druk bezocht werden, niet in de laatste plaats vanwege zijn pakkende, lyrische spreekstijl. Nog geen dertig jaar oud, was Treitschke een redenaar van naam. In 1863 werd de vurige Duitse patriot hoogleraar in Freiburg. Het was een politieke benoeming, in die zin dat zij tot stand kwam op voorspraak van de Prussosofiele leden van de Badense regering.

Voor Treitschke, na de jaren in Saksen nu wederom levend en werkend in een stad waar de door hem verfoeide "Kleinstaaterei" troef was, groeide de kwestie van de Duitse eenheid langzamerhand uit tot een obsessie; het was niet langer alleen een funktionele, maar ook een van godswege verordende morele zaak voor hem geworden. Treitschke meende, dat de ontwikkeling naar een konstitutionele en monarchale eenheidsstaat als een voor Duitsland natuurlijke toekomst uit haar geschiedenis voortvloeide. Zelfs een tijdelijke diktatuur achtte hij aanvaardbaar, indien deze de verwezenlijking van zijn vurigste wens naderbij zou brengen.

In de volgende jaren raakte Treitschke steeds verder van zijn oorspronkelijke liberale ideeën, in 1861 bijv. uiteengezet in het essay "Die Freiheit", verwijderd. "Between 1864 and 1874 Treitschke made an intellectual journey which wholly cut him off from his liberal past. It was made under the influence partly of his interpretation of his own growing historical knowledge and partly of the success of Bismarck's German policy", schrijft Dorpalen.

Streefde hij in zijn essay van 1861 naar een synthese van staatsmacht en individuele vrijheid, overtuigd dat individuele vrijheid van essentieel belang was voor de vitaliteit van een staat, steeds verder raakte de vrijheid van het individu op de achtergrond en viel de nadruk in Treitschke's geschriften op de absolute onderschikking van alle burgers aan de staatsmacht.

De staat werd voor hem doel op zichzelf, zij was, naar Hegeliaans voorbeeld "a transpersonalistic national individuality and organism, whose essence is "Macht", geregeerd door eigen wetten en met een eigen moraal, die zijn handelen altijd rechtvaardigen. Treitschke was - en dit zal na het voorgaande niet verbazen - tegenstander van de democratische staatsvorm. "He accepted Roscher's interpretation - perhaps drawn originally from Schleiermacher - of Aristotle's classification of forms of government. It placed them in an order of value with democracy lowest since it was nearest to the horde".

Alle burgers waren voor de wet gelijk, deze situatie zou Treitschke niet willen veranderen; echter het was volgens hem een idealistische, revolutionaire frase "dass ein jeder Mensch ein natürliches Recht hätte an der Bildung der Staatsgewalt theilzunehmen". Zijn staatsopvatting was aristocratisch en hierarchisch geworden. Treitschke was ontsteld, toen Bismarck hem tijdens een diner in 1866 vertrouwelijk meedeelde, dat het zijn bedoeling was het algemeen kiesrecht (voor mannen) in te voeren.

De militaire zegepralen, die Pruisen in 1866 en in 1871 - in de Trans-Duitse oorlog - behaalde bevestigden volgens Treitschke's eigen interpretatie zijn vaste geloof in de protestantse Pruisische militaire monarchie; zij overtuigde hem van de superioriteit van deze staatsvorm boven de republikeinse of democratische en en verleenden zijn beweringen bij lezers en toehoorders een niet geringe autoriteit. Overwinningen in konflikten, die in Duitse ogen een sterk ideologisch en etisch karakter hadden, werden in Duitsland algemeen niet alleen als blijk van militaire superioriteit ervaren, maar ook als bewijs van de hogere waarde van de eigenkultuur en karakter. Het was bovenal Treitschke, die door zijn idealisering van de oorlog en door het recht van de sterkste op de overwinning te verheffen tot een zedelijk goede levenswet, een morele rechtvaardiging gaf aan de machtspolitiek van Pruisen in die jaren. Hij werd de bard van de chauvinistische roes der Duitsers. Na 1866 werd Treitschke, samen met Sybel en Droysen, in toenemende mate de apologeet van Bismarck's politiek ook al kreeg hij in 1871 een grote teleurstelling te verwerken, toen het Duitse rijk een geheel ander aanzien kreeg dan hij zich had voorgesteld. Hij stond een grotere mate van centralisatie voor en had Elzas - Lotharingen bij het Rijk gevoegd willen zien.

Na professoraten in Kiel (1866-1867) en Heidelberg (1867-1874) vervuld te hebben werd Treitschke in 1874 benoemd te Berlijn als opvolger van Leopold von Ranke en naast Gustav Droysen; deze laatste, de "eminence grise" van de Berlijnse universiteit, had zelf geijverd voor de aanstelling van Treitschke.

In 1871 had Treitschke zich door de Nationaal-Liberale Partij kandidaat laten stellen voor de Reichstag, daar hij meende ook als politikus - naast zijn werk als publicist - een bijdrage te kunnen leveren aan het vele werk dat nog gedaan moest worden wilde hij ooit zijn ideaal, een Duitse eenheidsstaat, verwezenlijkt zien.

Als lid van de volksvertegenwoordiging stelde hij zich direct, zeer onafhankelijk van zijn eigen partij, aan de uiterste rechtervleugel van de nationaal-liberale fraktie op; vanwege zijn doofheid was Treitschke niet vaak bij de debatten aanwezig, alleen als hij kon fungeren als een machtige oratorische ondersteuning van de politiek van Bismarck was hij aanwezig.

Toen Treitschke in 1874 naar de hoofdstad verhuisde, was hij een beroemd man, die ook al door zijn praktische politieke ervaring door zijn studenten als een politiek orakel werd beschouwd. Zijn kolleges over politiek waren in Berlijn al snel een 'must' voor iedere student. Deze kolleges maakte hij tot een van de instrumenten van de taak, die hij zichzelf gesteld had, nl. het opvullen van het geestelijk vacuüm, dat door de stichting van het rijk was ontstaan; het idealisme, dat zijn kracht vooral ontleende aan het streven naar eenwording van Duitsland, was na 1871 grotendeels verdwenen. Treitschke maakte zich hierover in toenemende mate bezorgd; hij wist, dat Bismarck niet de man was om de Duitse natie nieuwe bezielende idealen te geven. Aan deze taak wilde Treitschke zich wijden in de hoop te kunnen bijdragen tot de versterking van de ideële basis van de Duitse staat.

Op cultureel, economisch en sociaal terrein waren er, zag hij, veel conflicten binnen de Duitse grenzen op te lossen alvorens Duitsland de homogene natie vormde, die de staatsmacht optimaal zou ondersteunen en een grote missie voor het nieuwe rijk mogelijk zou maken.

De emotionele basis bij uitstek voor aanvaarding van het staatsgezag en voor burgerlijke gehoorzaamheid was in Duitsland sedert eeuwen het orthodoxe lutheranisme. Treitschke, die in zijn ouderlijk huis in deze geest was opgevoed, vervreemde later van een religie, die volgens hem te fatalistisch was en zich te eenzijdig richtte op niet-wereldlijke aangelegenheden. Zijn religieuze opvattingen maakten een ontwikkeling door, parallel lopend met en in dienst van Treitschke's groeiende geloof in de Pruisische staat, volgens orthodox Hegeliaanse opvatting. Met dit uitgangspunt onttrok de politiek van Pruisen zich aan een beoordeling volgens algemeen geldende morele normen, want de staat was volgens Hegel de belichaming van een moreel idee - een idee, dat in Treitschke's ogen door de Pruisische staat het best verwezenlijkt was. Deze vermenging van Hegelianisme en Lutheranisme, die bij Treitschke de vorm aannam van een synthese van op Pruisen georiënteerd nationalisme met een gesekulariseerd luthers protestantisme, sloeg aan bij een generatie, waarvan velen zich niet meer aangetrokken voelden tot het orthodoxe lutheranisme.

De door Pruisen in de 60er jaren gevoerde strijd voor een klein-Duits rijk tegen de door Oostenrijk geleide groot-Duitse partij werd vrij algemeen ervaren als een worsteling tussen protestantisme - Treitschke schreef eens "Das Mark unseres (nl. Duitse) Geistes war protestantisch - en katholicisme. Treitschke's nationalisme had een onmiskenbare protestants-christelijke ondertoon gekregen. Hij zag in het aanvaarden van niet-wereldlijke autoriteiten door de katholieken een gevaar voor de staatsmacht. Gedurende zijn verblijf aan de universiteit van Freiburg, het centrum van het katholicisme in Baden, werd Treitschke een geduchte vijand van de aspiraties der katholieke kerk om haar rechten uit te breiden. Als Prussosiel en protestant was hij het mikpunt van

de katholieke pers. Aan zijn vader schreef Treitschke, dat de kloof tussen de beide religies niet primair berustte op een verschil in dogma's, maar in feite gevormd werd door de tegenstelling tussen geestelijke slavernij (katholicisme) en vrijheid (protestantisme). Tijdens de "Kulturkampf (1872-1879)" steunde niemand Bismarck onvoorwaardelijker dan Treitschke, die het konflikt tussen kerk en staat zag als een politieke machtsstrijd en niet als een zaak, waarbij het ging om de individuele geloofsvrijheid.

Naarmate Treitschke's denken zijn liberale aard steeds meer verloor en zijn religieuze opvattingen zich gedurende de laatste 20 jaar van zijn leven onder invloed van een aantal zware slagen in de persoonlijke sfeer gewijzigd hadden in een Pruisisch staatsprotestantisme, groeide bij hem de overtuiging, dat de vroeger ook door hem bewonderde kritische liberale theologie en de stroming, waaruit zij voortkwam, niet hadden bijgedragen tot de ontwikkeling van de Duitse staat. Integendeel, "he saw that there was a relationship between the application of radical rationalism both to politics and religion and he felt more and more this attitude of mind in both fields as uniform and antagonistic to the aims which he had pursued throughout his life".

De verlichte, liberale pers, waarbij zeer veel mensen van joodse origine werkzaam waren, maakte zich in Treitschke's ogen vooral schuldig aan radikale, rationalistische kritiek. In liberale kranten en periodieken verstoutten nota bene joodse journalisten zich om "sogar über die inneren Angelegenheiten der christlichen Kirchen meisternd abzuurtheilen", zij mengden zich in kontroversen binnen het christelijke geloof - een ongehoorde zaak volgens de Berlijnse hoogleraar.

Deze pers oefende, dacht hij, een ondermijnende invloed uit op de christelijke godsdienst (voor Treitschke primair nu de orthodoxe staatskerk) en daarmee op de erkenning van het staatsgezag en op de burgerlijke gehoorzaamheid, waarvoor het orthodoxe lutheranisme de emotionele basis vormde.

Treitschke ervoer de kritiek van de "joodse" pers, mede door zijn eigen parlementaire ervaringen met joodse politici, als aanvallen vanuit een vijandig kamp op door hem hooggehouden waarden. De joden vertegenwoordigden een gevaarlijk element binnen de Duitse natie, daarvan raakte hij steeds meer overtuigd. Zwaarder dan de effecten van vermeende joodse invloed op de godsdienst wogen voor Treitschke de gevolgen van hun politieke inzichten. In de Reichstag behoorden de joodse politici Lasker, Bamberger en Oppenheim tot de meest principiële critici van Bismarck's beleid. Zij waren vooraanstaande figuren van de linkervleugel van de Nationaal-Liberale Partij, die Treitschke gedurende de jaren 70 formeel nog onder haar leden mocht tellen (in 1879 stapte hij uit deze partij). Deze politici behoorden tot het afnemende aantal liberalen, dat - evenals de meeste joden - bleef hopen op en ijveren voor een politieke ontwikkeling, die Duitsland tot een werkelijke parlementaire democratisch bestuurde staat zou maken, waarin alle burgers maximale politieke rechten zouden bezitten. Voor Treitschke vertegenwoordigden deze liberalen een bedreiging voor zijn ideaal van een natie-staat met een duidelijk sociale hiërarchie - deze bestond in Duitsland ondanks de industriële revolutie nog steeds vrijwel ongewijzigd - hierin hadden een aristokratische elite van regeerders en een grote massa van geregeerden ieder hun eigen plaats, volgens hem. Wanneer de links-liberalen het parlement bij het besturen van de staat werkelijk een rol van betekenis wilden laten spelen - Treitschke had door zijn ervaringen als lid van de Reichstag het vertrouwen in het parlement als

een faktor van betekenis voor de regering van het land verloren - dan brachten zij het voortbestaan van een krachtig koningschap in gevaar. Het Pruisische koningschap (Treitschke was geen voorstander van de herleving van de keizerstitel in het huis Hohenzollern) was voorheen naast leger en bureaucratie de voornaamste waarborg voor de eenheid van Duitsland en de steunpilaar van het nieuwe rijk. De Duitse eenheid achtte Treitschke bedreigd door de joden als bron van kontroversen en als groep, welks meest op de voorgrond tredende vertegenwoordigers behoorden tot een radikale en democratische politieke stroming, die in tegenspraak was met de historisch gegroeide gemeenschappelijke waarden van de Duitse natie. De joden waren - uitzonderingen daargelaten - anti-nationaal. De associatie van de joden met de door hem verafschuwde democratie is ook terug te vinden in Treitschke's omvangrijke levenswerk "Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert". Zijn fulmineren tegen het radikale, kosmopolitische en natuurrechterlijke liberalisme, dat voortkwam uit de door hem gehaatte, "on-Duitse" ideeën van 1789 en rond 1830 (Julier-volutie in Parijs) vanuit Frankrijk in Duitsland zou zijn doorgedrongen en daar de christelijk-germaanse kultuur vergiftigd zou hebben - zijn aanvallen konsentreren zich op de funeste invloed, die joodse intellektuelen, met name de schrijvers Heine en Börne zouden hebben. De parallel van Treitschke's identifikatie van de links-liberale progressieven met de joden in de politiek van de jaren '70 en '80 ligt hier wel zeer voor de hand. Het genoemde geschiedwerk werd door Treitschke in 1885 geschreven.

Mijn beschrijving van Treitschke's houding ten opzichte van de joden vormt de achtergrond voor de antisemitische artikelen, die hij in 1879 en 1880 schreef in de "Preussische Jahrbücher". Zij werden door de antisemiten juichend ontvangen en niet ten onrechte gezien als een ondersteuning van hun beweging, want als verdachtmakingen in de pamfletten der antisemitische agitatoren geuit ontdaan zouden worden van de ergste laster, dan zijn de door hen aangedragen argumenten tegen de joden in feitenauwelijs te onderscheiden van Treitschke's beweringen.

Ter illustratie het volgende citaat: hij beschuldigde "das Semithenthum" an dem Lug und Trug, an der frechen Gier des Gründer-Unwesens einen grossen Antheil, eine schwere Mitschuld an jenem schnöden Materialismus unserer Tage" te hebben "der jeder Arbeit nur noch als Geschäft betrachtet und die alte gemütliche Arbeitsfreudigkeit unseres Volkes zu ersticken droht".

Alhoewel de historikus zich distantieerde van het onbehouden demagogische en soms gewelddadige karakter van de beweging van Stöcker en anderen, zag hij in deze "instinktmatige" volksbeweging een gerechtvaardigde reaktie op de onbeschaamde opdringerige toon van een minderheidsgroepering, die zijns inziens te grote invloed had op het karakter van de pers, theater en ekonomisch leven. (in 1888 borduurde hij op dit thema voort met de bewering, dat de joden het antisemitisme uiteindelijk aan hun eigen aanmatiging te wijten hadden). Hij dacht dat Stöcker's beweging, zou zij enige omvang krijgen, wellicht de positie kon versterken van die politieke partijen, die de monarchie hooghielden en zijn politieke voorkeur genoten en zo een versterking zou zijn van het front tegen links-liberalen en sociaal-democraten. Bismarck's stilzwijgende goedkeuring van Stöcker's partij, zij het om opportunistische redenen, kan wellicht mede Treitschke's standpunt in deze bepaald hebben. Stöcker's bezorgdheid om het gebrek aan ontzag voor kerk en koningshuis onder de arbeiders, de motieven, die hem brachten tot de oprichting van een partij, waren dezelfde als Treitschke's toenemende ontsteltenis vanwege het gebrek aan nationale bezieling en idealisme

onder het volk en vanwege het grove materialisme, dat hiervoor in de plaats gekomen leek te zijn.

De hoofdoorzaak van Treitschke's aanvallen op de joden - ik wil dat nog eens nadrukkelijk stellen - was, dat hij in hen een element zag, dat de kracht en de eenheid van Duitsland aantastte; de joden - de goeden niet te na gesproken - waren een groep, die om gelijke burgerrechten vroeg en ze had gekregen, maar weigerde om volledig Duits te worden en haar eigen identiteit op te geven. Zij wilden een natie binnen een natie vormen en dat moest voor iedere Duitser, die het ernstig nam, met zijn christen-zijn en met zijn "Volksthum", onaanvaardbaar zijn.

De mogelijkheid tot bestrijding van de al te grote invloed van dit on-Duitse element zag hij enerzijds in een streven naar bescheidenheid en naar absolute assimilatie van joodse zijde, anderzijds in een boycot door de Duitsers van alle hen wezensvreemde zaken. In zijn eigen woorden: "Ich sehe bis jetzt schlechterdings nur ein Mittel, das wir hier anwenden können: wirkliche Energie des nationalen Stolzes, die einem zur andren Natur werden muss, dass man unwillkürlich Alles zurückweist was dem germanischen Wesen fremd ist. Das gilt von Allem und Jedem; das gilt vom Besuch der Theater und Tingeltangel ebensowohl wie von dem Lesen der Zeitungen. Wo jüdischer Schmutz ist, unser Leben besudelnd, da soll sich der Germane abwenden, und er soll sich gewöhnen die Wahrheit gerade heraus zu sagen. Wenn wir ein unsauberes Antisemitenthum sehen, so tragen die gemässigte Parteien die Schuld".

Treitschke was primair verantwoordelijk voor de opening van een algemeen verbreide discussie over het joodse "vraagstuk" aan de universiteit én voor de beïnvloeding van deze discussie in antisemitische zin "Mit seiner Autorität als einer der gefeiertsten Universitätsprofessoren bahnte Treitschke dem Antisemitismus den Weg an die Universitäten und gewann besonders die Korpsstudenten, für die seitdem die Judenfeindschaft zum guten Ton gehörte", schreef Hans Schleier over hem. Zijn antisemitisme paste in het breder kader van een chauvinistisch en agressief, in idealisme verpakt nationalisme, dat zich binnenslands richtte tegen de minderheden (joden, katholieken, Polen e.a.) en naar buiten toe een ekspansieve, oorlogszuchtige politiek verwoordde; hiervan was Treitschke een belangrijk woordvoerder.

De invloed van zijn politieke ideeën, die hij als publicist, maar bovenal als aanbeden docent overbracht aan zijn studenten, was zeer groot, daarover zijn de auteurs, die ik heb geraadpleegd het eens. Zijn studenten behoorden later tot de politici en de intelligentia, tot de leidende klasse van het wilhelminische tijdperk (1888-1918). Dorpalen bijvoorbeeld citeert Meinecke om dit te adstrueren: "Treitschke, in Meinecke's words, influenced like hardly anyone else the attitude and ideals of the leading strata of German society before the November (1918) Revolution". Pinson schreef over de invloed van o.a. Treitschke "Max Duncker, Gustav Droysen, Heinrich von Sybel and Heinrich von Treitschke ... did more perhaps than any other group to crystallize a theory of state and nation which became dominant in Germany all through the period of the Second Reich".